

УДК 378.147.132:614.253.1

Юлія Остраус,
викладач кафедри іноземних мов
Вінницького національного медичного
університету імені М. І. Пирогова

СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОГО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ МАЙБУТНІХ СІМЕЙНИХ ЛІКАРІВ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ

У статті подано авторське визначення професійного самовдосконалення майбутніх сімейних лікарів. Проаналізовано різні підходи до визначення структури професійного самовдосконалення майбутніх фахівців. Визначено структуру професійного самовдосконалення майбутніх сімейних лікарів та його основні структурні елементи, а саме: професійна самоосвіта, професійне самовиховання та самоактуалізація. З'ясовано сутність структурних елементів професійного самовдосконалення майбутніх сімейних лікарів.

Ключові слова: професійне самовдосконалення майбутніх сімейних лікарів, структурні елементи.

В статье дается авторское определение профессионального самосовершенствования будущих семейных врачей. Анализируются разные подходы к определению структуры профессионального самосовершенствования будущих специалистов. Определяется структура профессионального самосовершенствования будущих семейных врачей и его главные структурные элементы, а именно: профессиональное самообразование, профессиональное самовоспитание, самоактуализация. Определяется сущность структурных элементов профессионального самосовершенствования будущих семейных врачей.

Ключевые слова: профессиональное самосовершенствование будущих семейных врачей, структурные элементы.

The author defines the meaning of the future family doctors' professional self-improvement. Different approaches to the definition of the structure of future specialists' professional self-improvement are analyzed. The author defines the structure of future family doctors' professional self-improvement and its main structural elements – professional self-education, professional self-discipline and self-actualization. The meaning of the structural elements of future family doctors' professional self-improvement are defined.

Key words: future family doctors' professional self-improvement, structural elements.

У наш час однією з основних проблем вищої школи є підвищення якості освіти шляхом створення сприятливих умов для розвитку особистості, що здатна до саморозвитку та самовдосконалення у професійній сфері. Особливо важливе значення має професійне самовдосконалення для майбутніх сімейних лікарів, успішна професійна діяльність яких нерозривно пов'язана з вивченням та використанням на практиці новітніх досягнень медицини та фармації. Зважаючи на стрімкий розвиток сучасної науки та постійні дослідження нових медичних препаратів, неможливо уявити сучасного лікаря без систематичного поповнення знань, набуття нових умінь і навичок. Професійне самовдосконалення лікарів не лише сприяє їх особистій самореалізації, а й забезпечує високу якість надання медичної та профілактичної допомоги, а також в значній мірі підвищує якість та тривалість життя населення України.

Слід зазначити, що окремі аспекти професійної медичної підготовки розглянуто в роботах А. О. Агаркової (формування професійно-етичної культури майбутніх лікарів), Л. М. Добровської (комп'ютерні експертні системи в професійному навчанні майбутніх лікарів), Л. В. Дудікової (формування готовності до професійного самовдосконалення студентів-медиків), І. В. Кузнецової (педагогічні умови формування емпатійної культури майбутніх лікарів), М. І. Лісового (формування професійного мовлення майбутніх медичних працівників), А. С. Марлової (формування готовності до опрацювання іншомовної фахової літератури у студентів медичних ВНЗ), М. Р. Мруги (структурно-функціональну модель професійної компетентності майбутнього лікаря), О. А. Неловкіної-Берналь (формування професійної спрямованості студентів медичних спеціальностей), І. В. Радзієвської (формування професійної компетентності майбутніх медичних сестер), С. І. Тихолаз (педагогічні умови розвитку професійної спрямованості студентів медичних ВНЗ) та інших. Проте у сучасній психологічній та педагогічній літературі недостатньо приділяється уваги проблемі активізації професійного самовдосконалення майбутніх сімейних лікарів у процесі їх професійної підготовки.

Метою статті є визначення сутності, структури та основних структурних елементів професійного самовдосконалення майбутніх сімейних лікарів, на основі аналізу різних підходів до їх визначення та розуміння.

Авторське визначення професійного самовдосконалення майбутніх сімейних лікарів пов'язане із розумінням його як свідомої, цілеспрямованої, систематичної діяльності, зміст якої полягає у самостійному поглибленні загальнокультурних і фахових знань, розвитку особистісних якостей, умінь та здібностей, необхідних для майбутньої професійної діяльності лікаря, з метою досягнення вершини особистісного і профе-

сійного розвитку.

Аналізуючи різні підходи до визначення структури професійного самовдосконалення майбутніх фахівців, ми дійшли висновку, що багато дослідників вважають його основними складовими самоосвіту і самовиховання. Так, Е. А. Панасенко вказує, що ще в кінці ХІХ – на початку ХХ століття на сторінках українських педагогічних журналів самовдосконалення називалося основним шляхом наближення учителя до ідеалу. Видатні діячі освіти того часу М. І. Демков, М. О. Корф, С. І. Миропольський, М. О. Рубакін, С. Ф. Русова, Я. Ф. Чепіга та інші розглядали самовдосконалення як гармонійне поєднання самоосвіти та самовиховання [9, с. 11]. У сучасних науково-педагогічних дослідженнях такий підхід простежується в роботах О. В. Борденюк, О. В. Діденка, Л. В. Дудікової, В. І. Жукова, Л. В. Римар, О. С. Прокопової, К. Г. Скворцової, М. М. Фіцули, І. А. Чемериловой та інших.

Л. Г. Подоляк та В. І. Юрченко виділяють два основних напрямки професійного самовдосконалення студентів:

- покращення навчальної самостійної роботи, формування готовності до майбутньої професійної діяльності;
- самовдосконалення особистісних якостей, необхідних для успішної професійної діяльності [10, с. 95].

Підтримуючи цей підхід, В. І. Жуков, Л. Г. Лаптев, А. І. Подольська, В. О. Сластьонін, М. М. Фіцула приходять до спільного висновку, що професійне самовдосконалення майбутнього фахівця відбувається у двох взаємопов'язаних формах – самоосвіта і самовиховання, які доповнюють один одного, спільно впливають на характер роботи людини над собою [14; 17].

У своїй дисертаційній роботі О. В. Діденко також погоджується з такою структурою професійного самовдосконалення і визначає його як поєднання взаємопов'язаних і взаємозалежних процесів – професійного самовиховання та професійної самоосвіти [5, с. 7].

Аналогічної точки зору дотримується Л. В. Дудікова, досліджуючи формування готовності до професійного самовдосконалення у майбутніх лікарів. Дослідниця називає структурними елементами професійного самовдосконалення майбутніх лікарів самоосвіту і самовиховання [6, с. 33].

О. С. Прокопова, розглядаючи професійне самовдосконалення вчителя, зазначає, що воно включає в себе професійну самоосвіту і професійне самовиховання. Забезпечуючи розвиток професійно значущих якостей і професійну самореалізацію, ці два компоненти залежать від таких особистісних факторів, як мотивація досягнення і професійна самосвідомість [17, с. 12].

В. С. Завірюха у роботі, що присвячена формуванню здатності до

професійного самозростання, професійне самовдосконалення визначає як діяльність у формі самоактуалізації, що спрямована на формування себе як фахівця. Складовими цієї діяльності, на думку автора, є:

- удосконалення професійних знань, умінь і навичок;
- розвиток професійно-важливих особистісних якостей [7, с. 9].

Проте не всі вчені погоджуються з тим, що професійне самовдосконалення має саме два структурні елементи. Так дослідники Я. В. Подоляк, Я. В. Шведова та В. В. Артюхова крім самоосвіти та самовиховання до компонентів самовдосконалення студентів відносять також самонавчання [11, с. 14]. І. В. Альошина, В. М. Гриньова, В. І. Мусяєнко-Репська, Р. П. Скульський, В. Ф. Хомич до основних форм самовдосконалення відносять і саморозвиток та самоуправління [18, с. 59].

На думку Т. В. Шестакової, яка вивчала проблему формування готовності майбутніх педагогів до професійного самовдосконалення, сутнісними складовими професійного самовдосконалення виступають самоосвіта, самовиховання та самоактуалізація, в процесі якої відбувається актуалізація і мобілізація власних внутрішніх сил фахівців, їх творчих здібностей, мотивів, умінь, життєвих цінностей [18, с. 61].

Таким чином, проаналізувавши різноманітні погляди на проблему структури професійного самовдосконалення, ми можемо зробити висновки, що професійна самоосвіта та професійне самовиховання є основними структурними компонентами професійного самовдосконалення майбутніх фахівців (В. В. Артюхова, О. В. Діденко, Л. В. Дудікова, В. І. Жуков, В. С. Завірюха, Л. Г. Лаптев, А. І. Подольська, Я. В. Подоляк, О. С. Прокопова, В. О. Сластьонін, М. М. Фіцула, Я. В. Шведова, Т. В. Шестакова та інші). Розглянемо декілька підходів до визначення цих термінів.

В сучасній науковій літературі є досить багато тлумачень поняття «самоосвіта». Соціологи зазначають, що самоосвіта – це вид вільної діяльності особистості, що спрямований на реалізацію її духовних потреб та на задоволення потреб соціалізації, самореалізації, підвищення культурного, освітнього, професійного і наукового рівнів. Зокрема, І. В. Грабовець визначає це поняття як багатогранне явище, що являє собою системне оволодіння певними знаннями; організовану діяльність по засвоєнню накопичених цінностей культури; особливий вид людської діяльності, метою якої є отримання знань і формування власної особистості; поєднання особистісних якостей і знань та формування інтелектуальної культури особи [3, с. 7].

У психології самоосвіта – «самостійно організована суб'єктом діяльність учіння, що задовольняє його потреби в пізнанні й особистісному зростанні, є необхідним складником процесу саморозвитку» [10, с. 340].

В «Українському педагогічному словнику» вказується: «Самоосвіта – освіта, яка набувається у процесі самостійної роботи без проходження

систематичного курсу навчання в стаціонарному навчальному закладі. Самоосвіта є невід'ємною частиною систематичного навчання в стаціонарних закладах, сприяючи поглибленню, розширенню і більш міцному засвоєнню знань» [2, с. 296].

В. І. Жуков, Л. Г. Лаптев, А. І. Подольська, В. О. Сластьонін, М. М. Фіцула прийшли до спільної думки, що самоосвіта – це оновлення і вдосконалення наявних у особи знань, умінь і навичок для того, щоб досягнути бажаного рівня професійної компетентності [14; 17].

Я. В. Подоляк, Я. В. Шведова, В. В. Артюхова вважають самоосвіту по-справжньому вільним видом освітньої діяльності, результати якої повністю визначаються бажаннями і здібностями особи; необхідним компонентом життя освіченої і культурної людини, який визначає її суспільну цінність; шляхом до прискорення саморозвитку різних сторін особистості [11, с. 118–120].

О.В. Діденко під професійною самоосвітою розуміє «цілеспрямовану роботу з розширення та поглиблення своїх професійних знань, удосконалення та набуття відповідних навичок і умінь» [5, с. 7].

Л. В. Дудікова приходиться до висновку, що самоосвіта – це засіб пошуку та засвоєння студентами соціального досвіду, за допомогою якого вони можуть підвищити свій рівень знань, забезпечити розвиток і професійну підготовку відповідно до поставлених перед собою цілей й завдань [6, с. 29].

О. С. Прокопова у своєму дослідженні визначає професійну самоосвіту учителя як систематичну і цілеспрямовану освітню діяльність, що має на меті задоволення суспільних потреб освіти учнів, всебічний гармонійний розвиток особистості, подолання суперечності між темпами застарівання знань та темпами їх оновлення [13, с. 12].

Т. В. Шестакова зазначає, що самоосвіта спрямована на оновлення та поглиблення наявних у фахівців знань з метою досягнення бажаного рівня професійної компетентності [18, с. 61].

Отже, дослідники визначили, що самоосвіта – вільна, самостійна, цілеспрямована, систематична освітня діяльність людини (В. В. Артюхова, О. В. Діденко, Л. Г. Подоляк, Я. В. Подоляк, О. С. Прокопова, Я. В. Шведова, В. І. Юрченко); вона здійснюється шляхом системного пошуку, оволодіння, засвоєння, накопичення, упорядкування, систематизації нових знань і цінностей культури та шляхом оновлення і вдосконалення наявних знань, умінь і навичок (І. В. Грабовець, О. В. Діденко, Л. В. Дудікова, В. І. Жуков, Л. Г. Лаптев, А. І. Подольська, В. О. Сластьонін, М. М. Фіцула, Т. В. Шестакова); її метою є задоволення пізнавальних потреб особистості (Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко), підвищення рівня знань (І. В. Грабовець, О. В. Діденко, Л. В. Дудікова), досягнення бажаного рівня професійної компетентності (Л. В. Дудікова, В. І. Жуков, Л. Г. Лаптев,

А. І. Подольська, В. О. Сластьонін, М. М. Фіцула, Т. В. Шестакова), саморозвиток різних сторін особистості (В. В. Артюхова, І. В. Грабовець, Я. В. Подоляк, О. С. Прокопова, Я. В. Шведова).

Ще одна складова професійного самовдосконалення – самовиховання. Психологи визначають його як формування людиною своєї особистості відповідно до поставлених цілей, власних ідеалів і переконань [10, с. 340].

Сучасна педагогічна наука розглядає самовиховання як усвідомлену діяльність, яка націлена на гармонійний та всесторонній розвиток особистості. Так, педагогічний словник вказує, що самовиховання – це «систематична й свідомо діяльність людини, спрямована на вироблення в собі бажаних фізичних, розумових, моральних, естетичних якостей, позитивних рис волі й характеру, усунення негативних звичок» [2, с. 295].

Я. В. Подоляк, Я. В. Шведова та В. В. Артюхова розуміють самовиховання як певний тип відношення, дій та вчинків щодо самого себе і свого майбутнього з точки зору відповідності певному ідеалу [11, с. 18].

Вчені О. В. Діденко, С. О. Даньшева, В. І. Жуков, Л. Г. Лаптев, А. І. Подольська, В. О. Сластьонін, М. М. Фіцула трактують самовиховання як активну, цілеспрямовану, свідому діяльність особистості над собою, мета якої полягає в удосконаленні моральної культури, професійних знань, умінь та навичок, творчого мислення, у формуванні своїх позитивних якостей і усуненні негативних у відповідності до вимог професійної діяльності [4; 5; 14].

Л. В. Дудікова вважає, що сутність поняття «самовиховання лікарів» полягає в адаптуванні власних індивідуальних особливостей до вимог професійної діяльності, а метою цього процесу є постійне підвищення професійної компетентності та вдосконалення особистісних якостей [6, с. 33].

О. С. Прокопова розглядає професійне самовиховання педагогів як усвідомлену роботу над вдосконаленням професійно значущих якостей, емоційно-вольової сфери, комунікативної компетентності, організаційних здібностей відповідно до вимог сучасної освіти [13, с. 12].

М. І. Постолук в свою чергу під професійним самовихованням майбутніх учителів розуміє цілеспрямовану, свідому, творчу діяльність, яка спрямована на оволодіння професійно значущими знаннями, навичками, вміннями, на розвиток професійно важливих здібностей, якостей та цінностей відповідно до вимог педагогічної діяльності, і забезпечує їх готовність до виконання професійних функцій, до самореалізації у педагогічній праці [12, с. 9].

Т. В. Шестакова визначила, що самовиховання забезпечує систематичне формування і розвиток позитивних та усунення негативних професійно значущих якостей і рис [18, с. 61].

Таким чином, більшість вчених прийшли до висновку, що професійне самовиховання – це систематична, свідома, цілеспрямована, самостійна діяльність людини (С. О. Даньшева, О. В. Діденко, В. І. Жуков, Л. Г. Лаптев, А. І. Подольська, М. І. Постолук, О. С. Прокопова, В. О. Сластьонін, М. М. Фіцула); зміст цієї діяльності пов'язаний з подоланням недоліків і формуванням позитивних професійно значущих якостей (С. О. Даньшева, О. В. Діденко, В. І. Жуков, Л. Г. Лаптев, А. І. Подольська, М. І. Постолук, О. С. Прокопова, В. О. Сластьонін, М. М. Фіцула, Т. В. Шестакова); її метою є вдосконалення власної особистості, постійне підвищення професійної компетентності, формування моральної культури і творчого мислення, розвиток особистих якостей, які є важливими для майбутньої професійної діяльності (С. О. Даньшева, Л. В. Дудікова, М. І. Постолук).

Крім самоосвіти і самовиховання, вчені відносять до компонентів професійного самовдосконалення саморозвиток та самоуправління (І. В. Альошина, В. М. Гриньова, В. І. Мусієнко-Репська, Р. П. Скульський, В. Ф. Хомич), самонавчання (Я. В. Подоляк, Я. В. Шведова, В. В. Артюхова) та самоактуалізацію (Т. В. Шестакова). Розглянемо змістове наповнення цих понять з метою визначення їх місця в структурі професійного самовдосконалення майбутніх фахівців.

Що стосується саморозвитку, то цей термін досить часто використовується як синонімічний самовдосконаленню. Наприклад, Л. О. Сущенко зазначає, що саморозвиток – це те саме, що й самовдосконалення. Науковець аналізує ці два поняття нероздільно, в органічній єдності, називаючи саморозвиток найголовнішим механізмом і внутрішнім рушієм самовдосконалення [15, с. 16]. Подібної точки зору дотримуються М. А. Костенко, Т. В. Тихонова, П. В. Харченко, Р. М. Цокур, які також ототожнюють професійне самовдосконалення і професійний саморозвиток. Тому ми не будемо розглядати саморозвиток як компонент самовдосконалення, а вважатимемо ці два поняття синонімічними.

Термін «самоуправління» Т. В. Шестакова визначає як активність особистості, що спрямована на управління собою, на продуктивну реалізацію своєї діяльності. Таким чином, науковець робить висновок, що самоуправління потрібно віднести до компонентів самовиховання, і не виокремлює його як сутнісну складову професійного самовдосконалення [18, с. 60].

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» термін «самонавчання» визначає як самостійне навчання поза начальним закладом, без допомоги вчителя [1, с. 1289]. Поняття «самоосвіта» тлумачиться так: «здобуття знань самостійним навчанням поза навчальним закладом, без допомоги вчителя» [1, с. 1290]. Отже, можна зробити висновок, що ці два явища дуже тісно взаємопов'язані, майже не

відрізняючись одне від одного за своєю сутністю. Тому ми не виділятимемо самонавчання як окремий компонент самовдосконалення, розглядатимемо його як невід'ємну частину самоосвіти.

Явище самоактуалізації було висунуто в центр концепцій К. Роджерса та А. Маслоу – відомих представників гуманістичного напрямку психології особистості. Самоактуалізація визначається Маслоу як бажання людини реалізувати себе, максимально розвинути свої здібності, цілком розгорнути закладений від природи потенціал. У процесі самоактуалізації особистість стає такою, якою вона може бути, досягає вершини можливостей [16, с. 50–53].

К. Роджерс висунув гіпотезу, що основною рушійною силою функціонування особистості є тенденція до самоактуалізації, тобто потреба реалізувати свої природні потенційні можливості для того, щоб стати повноцінною особистістю [16, с. 50–53].

Л. Г. Подоляк та В. І. Юрченко визначають самоактуалізацію як вільну і повну реалізацію своїх внутрішніх можливостей, як постійний процес розвитку свого потенціалу до максимально можливого [10, с. 340].

Проаналізувавши зарубіжні та вітчизняні психологічні літературні джерела, Л. М. Кобильнік трактує самоактуалізацію як найбільш повну і вільну реалізацію особистістю своїх можливостей, як тенденцію максимізувати таланти у різних сферах діяльності, як прагнення до безперервного розгортання свого необмеженого потенціалу у навчально-професійній діяльності [8, с. 9].

Звісно, не можливо уявити собі особу, що самовдосконалюється, без потреби, прагнення і діяльності, що спрямована на реалізацію своїх потенційних можливостей, розвиток свої здібностей і талантів, розгортання природного потенціалу. Тому ми підтримуємо точку зору Т. В. Шестакової і відносимо самоактуалізацію до структурних елементів професійного самовдосконалення майбутніх фахівців.

Отже, аналіз досліджень, що присвячені структурі професійного самовдосконалення майбутніх фахівців, дає можливість виділити наступні структурні елементи професійного самовдосконалення майбутніх сімейних лікарів:

1. Професійна самоосвіта майбутнього сімейного лікаря, яку ми розуміємо як вільну, самостійну, обумовлену внутрішніми мотивами пізнання, освітню діяльність, що здійснюється шляхом системного пошуку, оволодіння і накопичення фахових знань, оновлення і вдосконалення наявних знань, умінь і навичок з метою досягнення бажаного рівня професійної компетентності.

2. Професійне самовиховання майбутнього сімейного лікаря, яке ми розглядаємо як систематичну, свідому, цілеспрямовану діяльність по подоланню власних недоліків і формуванню позитивних, професійно

значимих якостей, що має на меті вдосконалення особистості та більш повну реалізацію у професійній діяльності.

3. Самоактуалізація майбутнього сімейного лікаря, яку ми визначаємо як систему взаємопов'язаних дій, що спрямовані на повну реалізацію особистісних внутрішніх можливостей, на розвиток своїх талантів і потенціалу до максимально можливого.

Попри наявність праць, що присвячені самовдосконаленню майбутніх фахівців, подальшого дослідження потребує проблема виявлення засобів активізації професійного самовдосконалення майбутніх сімейних лікарів у процесі їх професійної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
3. Грабовець І. В. Самоосвіта як інтегруюча детермінанта самореалізації молодих фахівців у професійній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / І. В. Грабовець. – К., 2004. – 18 с.
4. Даньшева С. О. Професійне самовиховання студентів технічних вузів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / С. О. Даньшева. – Х., 2000. – 16 с.
5. Діденко О. В. Педагогічні умови професійного самовдосконалення майбутніх офіцерів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О. В. Діденко. – Хмельницький, 2003. – 24 с.
6. Дудікова Л. В. Формування готовності до професійного самовдосконалення у майбутніх лікарів : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 / Дудікова Лариса Володимирівна. – Вінниця, 2011. – 230 с.
7. Завірюха В. В. Формування здатності до професійного самозростання студентів в умовах інноваційного навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В. В. Завірюха. – К., 2007. – 20 с.
8. Кобильнік Л. М. Психологічні особливості самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л. М. Кобильнік. – К., 2007. – 20 с.
9. Панасенко Є. А. Ідеал вчителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна

- педагогіка та історія педагогіки» / Є. А. Панасенко. – Луганськ, 2001. – 20 с.
10. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : підручник / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – 2-ге вид. – К. : Каравела, 2008. – 352 с.
 11. Подоляк Я. В. Самосовершенствование студента : учеб. пособие / Я. В. Подоляк, Я. В. Шведова, В. В. Артюхова. – Х. : ХНУ, 2011. – 171 с.
 12. Постолюк М. І. Формування у майбутніх учителів умінь професійного самовиховання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / М. І. Постолюк. – Тернопіль, 2010. – 19 с.
 13. Прокопова О. С. Система професійного самовдосконалення вчителя хімії середньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О. С. Прокопова. – К., 2003. – 20 с.
 14. Психология и педагогика : учебное пособие / под ред. В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева, А. И. Подольской, В. А. Слостенина. – М. : Издательство Института Психотерапии, 2004. – 585 с.
 15. Сущенко Л. О. Стимулювання професійного самовдосконалення вчителів початкових класів у системі післядипломної освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Сущенко Лариса Олександрівна. – Запоріжжя, 2008. – 252 с.
 16. Столяренко О. Б. Психологія особистості : навчальний посібник / О. Б. Столяренко. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.
 17. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навчальний посібник / М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2006. – 352 с.
 18. Шестакова Т. В. Формування готовності майбутніх педагогів до професійного самовдосконалення : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 / Шестакова Тетяна Віталіївна. – К., 2006. – 244 с.